

Crystallization of seminary's independence on Ayatollah Golpayegani's activism in the Pahlavi government

Ahmad Abiri^{*}, Hamid BasiratManesh^{}**

Mohsen BeheshtiSeresht^{*}**

Abstract

Ayatollah Golpayegani's opposition along with other maraji (religious references) to land reforms, state-provincial association bill, and White Revolution Referendum made the Pahlavi government aiming at targeting the independence of the seminary, seeking to weaken the seminary and the clergy. The violent attack on Feyzīyeh in Nowruz 1342 was the beginning of the actions and plans that the government followed in the future months and years to weaken the power of the clerical institution in opposition to its plans and arrangements by eliminating the seminary's independence. Because of the government's interference in the seminary's affairs, Ayatollah Golpayegani, who had not forgotten the difficult days of the seminary in Reza Shah Era, took a critical and at the same time cautious approach and became an activist person to take care of seminary so that its independence would not be damaged.

Based on the structure-agent theory, this article seeks to answer the question, how the seminary's independence belief influenced Ayatollah Golpayegani's activism against the Pahlavi government's interferences in the seminary's affairs? The important achievement of this article can be seen in the fact that the belief of the seminary's independence was an important factor in Ayatollah Golpayegani's activism against the

^{*} PhD Candidate of Islamic Republic History, Research Institute of Imam Khomeini and the Islamic Revolution
(Corresponding Author), a.abiri@yahoo.com

^{**} Assistant Professor of the Islamic Revolution History Department of Imam Khomeini and Islamic Revolution
Research Institute, basirat1341@yahoo.com

^{***} Associate Professor, Department of History, Imam Khomeini International University,
Mbehstiseresht@yahoo.com

Date received: 20/08/2023, Date of acceptance: 28/08/2024

interventionist actions of the Pahlavi government in the seminary. The purpose of this activism was to maintain the seminary's independence, so that seminary can train missionaries outside the sphere of influence and power of the government so as to prevent the loss of the legacy that his predecessors had worked hard for it.

Keywords: Ayatollah Golpayegani, seminary, seminary's independence, clergy, Pahlavi government.

Introduction

Throughout the history, Shia clergies have always emphasized on preservation of "seminary's independence". Despite this fact, in some periods such as Safavid era, the kings had interfered in the affairs of seminaries, (Kaempfer 1981: 141-142) but some of them maintained their independence from the government. (Fatāhi Ardakāni 2015: 162-169) In the contemporary era, clergies and maraji (religious references) paid special attention to maintaining the independence of seminary. (Mohtašampur 1997: 135) For example, Ayatollah Haj Sheikh Abdul-Karim Haeri Yazdi established the Qom seminary independent from government and landowners. (Karīmi Jahromi 1993: 50) This independence brought seminary such a power during the time of Ayatollah Borujerdi that Mohammadreza shah was forced to abandon land reforms. (Pahlavi 1966: 15) After Ayatollah Borujerdi's death, the government tried to weaken seminary and clergy to operate its modernization plans. In opposition to these plans, Ayatollah Golpayegani, focused on preserving seminary and its independence from government's interference and he started activism in various ways to preserve this historical legacy.

Materials & Methods

This article information has been collected by library and documentary methods to use them for qualitative data analysis. By this we were able to indicate how government's interference on the affairs of the traditional class of the society can follow this class reaction to maintain its historical situation. The question of this research is how the "seminary's independence" had affected the activism of Ayatollah Golpayegani against the Pahlavi's government interference in seminary. The research hypothesis indicates that relying on the intellectual tradition of "the seminary's independence", Ayatollah Golpayegani was trying to maintain the seminary from Pahlavi government's interference to abuse clergy and religion. Using the structure-agent method, this research seeks to understand the relationship between the activism of agent (Ayatollah

Golpayegani) in the position of an active, independent and willed actor, against the interventions and plans of the structure (Pahlavi government). In explaining the problems of social sciences, the structure-agent theory is a competitor of two other theories, one of which emphasizes on the priority of the agent over the structure and the other one on the priority of the structure over the agent. The agent structure theory is based on the dualism of structure and agent and considering the two-way relationship between structure and agent, it examines social issues. (Haghighat, 2010: 148)

Discussion & Result

By explaining the historical concept of the seminary's independence, for the first time, this article examines the activism of Ayatollah Golpayegani regarding the preservation of seminary's independence against the interferences of the Pahlavi government. With opposition of maraji (religious references) and clerics to some plans of Mohammadreza shah's modernization, government ordered the agenda to weaken the seminary by controlling its affairs. Dismissal of the students from Feyziyeh and Dar al-Shafa Schools under pretext of repairing, creating parallel institutions such as Dar al-Tarwiji and Sepah Danesh to seminary, approving the conscription law for sending students to military service, and interfering in seminary's educational affairs by conducting students' exams were measures that the government did to interfere in seminary's affairs.

Ayatollah Golpayegani was trying to maintain seminary's independent in study of religious sciences from the government. (Ayatollah Golpayegani 2006: Volume 3, 56) He considered a seminary be efficient, when that is independent and immune from the influence of the government and other external forces. (Saberiyeh Hamdāni, 2005: 162) Based on this, his activism with a critical and at the same time cautious approach, was concentrated on maintaining seminary's independence against the interferences of government. Ayatollah Golpayegani activism to seminary's independence can be evaluated in political, social and cultural aspects. His political activists to maintain seminary's independence, were based on methods such as opposition, protest and negotiation. Using the capacity of clergy and students was the basis of his social activism. By sensitizing them to the seminary's independence and making them aware about the government's interference goals to seminary's affair, he could use their capacity to deal with these interferences. In the cultural field, he focused on strengthening the role of seminary in the education of students, so on this basis, he conducted student exams, developed a curriculum for the seminary, and established new seminaries.

Conclusion

The investigations in this research shows that after incidents like violent attack on Feyziyeh, the suppression of 15th Khordad uprising and numerous interventions in the seminary, Ayatollah Golpayegani, by adopting a cautious and at the same time critical politics, focused on maintain seminary's independence. In order to attain such goal, he tried to prevent the destruction of this legacy through political, social and cultural activism. Giving speeches and issuing announcements, contacting government officials from the court, prime minister, ministers and heads of the departments by telegram, letter, or phone, sending or accepting special representative, refraining from attending congregational prayers, consulting other maraji (religious references), communication with clerics and students by creating restrictions or creating opportunities for them, organizing the scientific-educational seminary affairs by performing examinations independent from government and making them methodical, and establishing the University of Islamic Sciences for students to reach the degree of ijtiḥād were the most important activisms that Ayatollah Golpayegani used them to guard seminary and maintain its independence against the government's intervening plans.

Bibliography

- Abrahamian, Eervand; (1382) Iran between two revolutions, translated by Kāzēm Fīrōūzmand and others, Tehran, Markaz, [In Persian].
- Amīnī, Ebrāhīm; (2012), Memoirs of Ayatollah Ebrāhīm Amīnī, Tehran, Islamic Revolution Records Center, Islamic Revolution Records Center, [In Persian].
- Arāghchī, Alī; (1389), Memoirs of Āyatollah Hāj Sheikh Alī Arāghchī, Tehranān, Imām Khomeinī Editing and Publishing Institute.
- Fatāhī-Ardakānī, Mohsen; (2015), "Religious and Political Relationships of the Safavid Government", Hokumate Eslami, Vol 2, [In Persian].
- Gerāmī, Mohammad Āli; (2002), Memoirs of Āyatollah Mohammad Āli Gerāmī, Tehran, Markaze Asnāde Enqelābe Eslāmī, [In Persian].
- Haghighat, Seyyed Shadegg; (2010), "The Problem of Agent Structure in Social Sciences", Scientific-Research Quarterly Journal of Humanities Methodology, Nos. 64-65, [In Persian].
- Hashemi Rafsanjani, Akbar; (1376), Memories of Hashemi Rafsanjani, Volume 1, Tehran, Maarif Īnglaeb Publishing House, [In Persian].
- Jafariyān, Rasūl; (2010), Religio-Political currents and Organizations in Iran, (from the accession of Mohammad Reza Shah to the victory of the Islamic Revolution) (1941-1979), Našre Ēlm, [In Persian].

355 Abstract

Kaempfer, Engelbert; (1981), Kaempfer's travelogue, translated by Kikavos Jahandari, Tehrān, Kārazmī. [In Persian].

Karīmī Jahromī, Alī; (1993) Āyatollāh Moases, Qom, Dār ol-Hekma, [In Persian].

Karīmī Jahromī, Alī; (1994) Nuri AZ Malkut, Qom, Darul Qur'an Karim, [In Persian].

Modaresī, Farīd; (2008), "Conversation with Ayatollah Jafar Sobhani" Šāhrvand Emrūz magazine, July 16, 2017, number 53, [In Persian].

Karīmī Jahromī, Alī; (2008) "Head of the Hoza, the history of the life of Grand Ayatollah Seyyed Mohammad Reza Mousavi Golpayegani" Šāhrvand Emrūz magazine, July 16, 2017, number, number 53, [In Persian].

Nazarī, Heydar; (1384) Memoirs and struggles of Hojjat al-Islam Dorriye Najaf Ābadī, Tehrān, Islamic Revolution Records Center, [In Persian].

Mohtašampūr, Ali Akbar; (1376), political memories of Ali Akbar Mohtašampur, Tehrān, Surah Mehr, [In Persian].

Pahlavī, Mohammadrezā; (1966) White Revolution, Tehran, Bank Mellī Printing House, [In Persian].

Reyhānollāh Yazdī, (1975), Seyyed Alireza; Āīne Danešvarān, Tehrān, Mustafavi Printing House, [In Persian].

Rohānī, Seyyed Hamīd; (2009), Īmam Khomeini's movement, Tehrān, Orūj, [In Persian].

Sāberī Hamdānī, Ahmad; (2004), Memoirs of Āyatollāh Sāberī Hamdānī, Tehrān, Markaze Asnāde Enqelābe Eslami, [In Persian].

Safī, Lotfollāh; (1388) History of Shia seminaries, Qom, publishing center of Āyatollah Ozmā Safī's works.

Šarīf-Rāzi, Mohamad; (1973), Treasure of Scholars, Tehran, Ketabforušiye Eslamiye, [In Persian].

Tabatabai, Seyyedhādī; (2018) Jurists and Iranian Revolution, Tehrān, Kavīr.

Tāherī Kōramābādī, Hassan; (1998), Memoirs of Āyatollah Tāherī Kōramābādī, by Mohammad Rezā Ahmadi, Tehrān, Markaze Asnāde Enqelābe Eslāmī, [In Persian].

Vaa'zzade Kōrāsānī, Mohammad; (1993), "The death of Āyatollāh Ozmā Golpāyegānī, the Supreme Leader of the Shiite world, Qadas-Allah Ser Al-Sharif", Maškāt, No. 40, [In Persian].

Yazdī, Mohammad; (2001), Memoirs of Ayatollah Mohammad Yazdī, Tehran, Markaze asnāde Enqelābe Eslāmī, [In Persian].

Documents:

Documents of the Islamic Revolution, (1995), declarations, announcements, statements, messages, telegrams and letters of Great Verses and Imitation references, Tehran, Center for Documents of the Islamic Revolution, [In Persian].

Emami, Mohammad Mahdi; (2003) Ayatollah Golpāyegānī's biography according to documents, Tehrān, Markaze asnāde Enqelābe Eslāmī, [In Persian].

Feyziyeh School according to SĀVĀK documents, (1380), Tehrān, Tehrān, Markaze Barrasīey Asnāde Tārīkiye Vezārate Etelāāt, [In Persian].

Grand Āyatollāh Hāj Seyyed Šahābūddīn Mara'šī Najafī according to SAVAK documents, (2009)
Tehran, Markaze Barrasīey Asnāde Tārīkīye Vezārate Etelāāt, [In Persian].

Hazrate Āyatollāh Hāj Seyyed Mohammad Reza Golpāyegani according to the documents of SĀVĀK,
(2006), Tehrān, Markaze Barrasīey Asnāde Tārīkīye Vezārate Etelāāt [In Persian].

Karīmī, Alī-Rezā; (1999) Regime of Shāh and Examination of Students, Tehrān, Markaze asnāde
Enqelabe Eslāmi, [In Persian].

Markaze asnāde Enqelābe Eslāmi's Archive, retrieval number: 224, p. 112, [In Persian].

Markaze asnāde Enqelābe Eslāmi's Archive; Retrieval number: 778, page 39, [In Persian].

Markaze asnāde Enqelābe Eslāmi's Archive; Retrieval number, 134, p.138, [In Persian].

Markaze asnāde Enqelābe Eslāmi's Archive; Retrieval number: 2113, page 136, [In Persian].

Nineteen Day according to Sāvāk documents; (1993) Tehrān, Historical Documents Review Center of
the Ministry of Information.

The course of struggles of Imam Khomeini's followers in the mirror of the documents according to the
narration of SĀVĀK, (2013), Tehran, Moasese Tanzīm-o-Nāšre Āssār Imam Khomeini, [In
Persian].

Newspaper and Magazine [In Persian]:

Etelāāt Newspaper, 25/12/1341, No. 11047.

Etelāāt Newspaper; 22/8/1350, No. 13629.

Hozha Magazine, (2014) Vol. 72.

Keyhān newspaper, 22/8/1358, No. 10781.

Payam Qur'an magazine, (1994), Vol. 4.

d. Internet resources:

Sorouh Mahalati at <http://ijtihadnet.ir>

تبلور اندیشه استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در حکومت پهلوی

احمد عبیری*

حمید بصیرت‌منش**، محسن بهشتی سرشت***

چکیده

مخالفت آیت‌الله گلپایگانی به همراه سایر مراجع تقلید با اصلاحات ارضی، لایحه انجمن‌های ایالتی - ولایتی و همه‌پرسی انقلاب سفید سبب شد حکومت پهلوی با هدف قرار دادن استقلال حوزه‌ی علمیه، در پی تضعیف حوزه و روحانیت برآید. هجوم خشونت‌بار به مدرسه فیضیه در نوروز ۱۳۴۲ شروع اقدامات و برنامه‌هایی بود که حکومت در ماه‌ها و سال‌های بعد دنبال کرد تا با از میان بردن استقلال حوزه، قدرت نهاد روحانیت را در مخالفت با طرح‌ها و برنامه‌هایش تضعیف نماید. دخالت‌های حکومت پهلوی در امور حوزه‌ی علمیه از آیت‌الله گلپایگانی که روزهای سخت حوزه را در دوران رضاشاه فراموش نکرده بود، کنش‌گری ساخت تا با درپیش گرفتن رویکردی انتقادی و درعین حال محتاطانه از حوزه علمیه مراقبت نماید تا استقلال آن دست‌خوش آسیب نگردد.

مقاله حاضر براساس نظریه ساختار-کارگزار در پی پاسخ به این پرسش است که باور استقلال حوزه چگونه بر کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در مقابل دخالت‌های حکومت پهلوی در امور حوزه تأثیرگذار بود؟ دستاورد مهم مقاله را می‌توان در این دانست که اندیشه استقلال حوزه عامل مهم کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در مقابل اقدامات مداخله‌گرایانه حکومت پهلوی در حوزه‌ی علمیه بود. هدف از این کنش‌گری آن بود تا استقلال حوزه پابرجا بماند و بتواند

* دانشجوی دوره دکتری تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، ایران (نویسنده مسئول)،
a.abiri@yahoo.com

** استادیار گروه تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، basirat1341@yahoo.com

*** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، Mbeheshtiseresht@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۷

هم‌چنان مبلغینی بیرون از دایره نفوذ و قدرت حکومت تربیت کند تا مانع از میان رفتن میراثی شود که اسلافش برای آن زحمات زیادی کشیده بودند.

کلیدواژه‌ها: آیت‌الله گلپایگانی، حوزه‌ی علمیه، استقلال حوزه، روحانیت، حکومت پهلوی.

۱. مقدمه و طرح مسئله

علمای شیعه در طول تاریخ همواره بر «استقلال حوزه» و حفظ آن تأکید داشتند. باوجود این‌که در دوره‌هایی، مانند صفویه، شاهان در امور حوزه‌های علمیه دخالت می‌کردند، (کمپفر ۱۳۶۰: ۱۴۱-۱۴۲) اما برخی از حوزه‌های علمیه استقلال خود را از حکومت حفظ نمودند. (فتاحی‌اردکانی ۱۳۹۴: ۱۶۲-۱۶۹) در دوران معاصر نیز علما و مراجع تقلید بر حفظ استقلال حوزه‌های علمیه اهتمام ویژه‌ای داشتند. (محتشمی‌پور ۱۳۷۶: ۱۳۵) برای مثال، آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی حوزه‌ی قم را مستقل از حکومت و خوانین تشکیل داد. (کریمی‌جهرمی ۱۳۷۲: ۵۰) این استقلال، حوزه و نهاد مرجعیت را در دوران آیت‌الله بروجردی به چنان اقتداری رساند که شاه ناگزیر شد با مخالفت او از اصلاحات ارضی صرف‌نظر کند. (پهلوی ۱۳۴۵: ۱۵) وقتی پس از درگذشت آیت‌الله بروجردی شاه در اجرای برنامه‌هایش با مخالفت مراجع تقلید و روحانیون مواجه شد، درصدد برآمد با اجرای سیاست‌ها و برنامه‌هایی استقلال این نهاد تاریخی را از میان ببرد تا روحانیت و حوزه در ایران تضعیف شوند. در چنین شرایطی آیت‌الله گلپایگانی که تا پیش از آن در انتقاد از اقدامات خلاف شرع حکومت پیش‌گام بود، با در پیش گرفتن رویکردی انتقادی و توأم با احتیاط، تلاش خود را بر حفظ حوزه و استقلال آن متمرکز ساخت. به این ترتیب کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی با هدف حفظ استقلال حوزه در مواجهه با اقدامات حکومت در تضعیف حوزه و نهاد مرجعیت موضوع اصلی این پژوهش است.

مسئله تحقیق حاضر آن است که باور به استقلال حوزه چگونه بر کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در مقابل دخالت‌های حکومت پهلوی در امور حوزه‌ی علمیه تأثیرگذار بود؟ فرضیه تحقیق مدعی است آیت‌الله گلپایگانی در مواجهه با دخالت‌های حکومت پهلوی در امور حوزه، متأثر از سنت فکری «استقلال حوزه» کنش‌گری می‌نمود تا با حفظ استقلال حوزه مانع سواستفاده ساختار از دین، مرجعیت و روحانیت گردد. این پژوهش با بهره‌گیری از روش ساختار- کارگزار، در پی فهم رابطه کنش‌گری کارگزار (آیت‌الله گلپایگانی) در جایگاه یک کنش‌گر فعال، مستقل و با اراده، در مقابل دخالت‌ها و برنامه‌های ساختار (حکومت پهلوی) در

امور حوزه‌ی علمیه است. به‌همین روی این مقاله بر آن بخش از کنش کارگزار توجه دارد که در نتیجه باور به استقلال حوزه، در مقابل دخالت‌های ساختار حاکم در امور حوزه‌ی علمیه صورت پذیرفته است.

در تبیین مسائل علوم اجتماعی نظریه ساختار- کارگزار رقیب دو نظریه‌ی دیگری است که یکی بر اولویت کارگزار بر ساختار و دیگری بر اولویت ساختار بر کارگزار تأکید می‌کند. نظریه ساختار کارگزار بر دوگانه‌انگاری ساختار و کارگزار مبتنی است و با در نظر داشتن رابطه دوطرفه میان ساختار و کارگزار، به بررسی مسائل و موضوعات اجتماعی می‌پردازد. (حقیقت ۱۳۸۹: ۱۴۸) در این مقاله ساختار به حکومت پهلوی، برنامه‌ها و اقداماتش در تضعیف حوزه‌ی علمیه و نهاد روحانیت اشاره دارد و کارگزار ناظر بر آیت‌الله گلپایگانی است که برای حفظ استقلال حوزه‌ی علمیه در مقابل برنامه‌ها و اقدامات ساختار در تضعیف حوزه و نهاد روحانیت به کنش‌گری پرداخته است.

با وجود این که در خصوص زندگی‌نامه، خدمات علمی و فرهنگی آیت‌الله گلپایگانی مقالات و کتاب‌هایی منتشر شده، اما هیچ یک به موضوع این مقاله نپرداخته‌اند. «مواضع و اقدامات آیت‌الله گلپایگانی در قبال سیاست‌های حکومت پهلوی» نوشته اسماعیل حسن‌زاده و محمد کاظم شفا‌ی‌هریسی؛ «مکانیسم تأثیرگذاری امام خمینی و آیت‌الله گلپایگانی در قیام پانزدهم خرداد» نوشته مجتبی اسفندیاری، یعقوب توکلی و حسین ارجینی؛ «امر به معروف و نهی از منکر مبنایی برای مبارزه با رژیم طاغوت» نوشته حسین ارجینی؛ از جمله مقالاتی است که با موضوع آیت‌الله گلپایگانی در نشریات علمی منتشر شده است. در کنار این مقالات مصاحبه‌هایی نیز با نزدیکان و شاگردان آیت‌الله گلپایگانی در برخی نشریات نظیر «حوزه»، «شهروند امروز»، «کتاب ماه فرهنگی تاریخی یادآور» و ... توسط فرید مدرسی و دیگران منتشر شده که در موضوع این مقاله نمی‌باشند. در میان کتاب‌های تألیف شده در خصوص آیت‌الله گلپایگانی، می‌توان به کتاب «زندگی‌نامه آیت‌الله العظمی گلپایگانی به روایت اسناد» نوشته مهدی امامی اشاره کرد. کتاب در دو بخش تألیف شده که بخش نخست آن به زندگی‌نامه آیت‌الله گلپایگانی پرداخته و بخش دوم، که بخش اعظم کتاب را به خود اختصاص داده و در این مقاله مکرر مورد استفاده قرار گرفته است، اسناد مربوط به آیت‌الله گلپایگانی در دوران حکومت پهلوی می‌باشد. لازم به ذکر است کتاب‌هایی نیز توسط شاگردان آیت‌الله گلپایگانی تألیف شده که بطور کلی به زندگی‌نامه وی پرداخته‌اند. هرچند برخی از آثار فوق از منابع مقاله

پیش رو می‌باشند اما هیچ‌یک به موضوع این مقاله نپرداخته و ناظر به کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی برای حفظ استقلال حوزه نمی‌باشند.

مقاله‌ی حاضر، علاوه بر نوآمدی، به طور عمده متکی بر اسناد دست اول از جمله کتاب «حضرت آیت‌الله العظمی حاج سید محمدرضا گلپایگانی به روایت اسناد ساواک»، اسناد چاپ شده در کتاب «زندگی‌نامه آیت‌الله گلپایگانی به روایت اسناد»، سایر کتب اسنادی و کتاب‌های خاطرات می‌باشد.

۲. مفهوم استقلال حوزه

مراد از استقلال حوزه در مقاله‌ی حاضر عبارت از استقلال آن از نظام حکومتی است که بنیان فکری آن بر احادیث معصومین در پرهیز علمای دینی از خدمت‌گزاری سلطان و دنیازده شدن آن‌ها استوار است؛ در نتیجه زیست تاریخی حوزه‌های علمیه در مستقل بودن از حکومت‌ها و سایر منابع قدرت سامان گرفته است. (حوزه ۱۳۷۴: ۱۳۱) بر این اساس حوزه‌های شیعی به جای دریافت کمک‌های دولتی تنها خود را به امام عصر و الطاف ایشان وابسته می‌دانند، از این‌رو ناچار نیستند برای دریافت پول و حقوق، سیاست علمی، تبلیغی و ارشادی خود را با سیاست حکومت‌ها وفق دهند و وظایف خود را زیر پا بگذارند. (صافی ۱۳۸۸: ۶۴-۶۵)

مهمترین وجه بارز استقلال حوزه‌ی علمیه، استقلال فکری حوزه می‌باشد که در نتیجه استقلال حوزه از دایره سلطه حکومت‌ها حاصل می‌شود. با کسب چنین استقلالی، تحقیق و تبلیغ دین، تحت تأثیر عوامل و شرایطی بیرون از حوزه‌ی علمیه واقع نمی‌شود و حوزه می‌تواند اندیشه‌ها، استنباط‌ها و نظراتش را بدون نگرانی ارائه کند. این بعد از استقلال ویژگی برجسته‌ای است که حوزه را از مدرسه و دانشگاه متمایز می‌سازد. (محلاتی ۱۳۹۶: در <http://ijtihadnet.ir>) تلاش آیت‌الله گلپایگانی برای حفظ استقلال حوزه نیز در جهت کسب استقلال فکری آن بود تا روحانیون بتوانند تنها نیابت از امام زمان داشته باشند نه حکومت و نهادهای حکومتی. (اسناد انقلاب اسلامی ۱۳۷۴: ج ۱، ۳۴۱-۳۴۲)

۳. برنامه‌های ساختار در تضعیف حوزه علمیه

استقلال فکری حوزه‌ی علمیه از ساختار سیاسی حاکم، بستری را فراهم ساخته بود که سبب شد علما و مراجع تقلید در دوره پهلوی با اصلاحات ارضی، لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

نبلور اندیشه استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله ... (احمد عبیری و دیگران) ۳۶۱

و فراندوم انقلاب سفید مخالفت کنند و آن متقابلاً باعث شد، ساختار سیاسی حاکم نیز به تضعیف قدرت این نهاد دینی اقدام کند. با چنین هدفی در دوم فروردین ۱۳۴۲، هم‌زمان با سالروز شهادت امام جعفر صادق (ع)، به اجتماع مردم و روحانیون در مدرسه فیضیه حمله کرد و چندی بعد طلبه‌ها را به سربازی فراخواند. از آن پس ساختار حاکم با برنامه‌هایی چون تعمیر مدرسه‌های علمیه، تأسیس نهاد دارالترویج توسط سازمان اوقاف برای جذب طلبه‌ها، صدور آئین‌نامه نظام وظیفه و برگزاری امتحان از طلبه‌ها، تشکیل سپاه دین و تأسیس دانشگاه اسلامی به دخالت در امور حوزه پرداخت تا نهاد حوزه و روحانیت را تضعیف نماید.

ساختار سیاسی حاکم که در نتیجه درپیش گرفتن رویکرد اعتراضی و انتقادی مراجع تقلید از هر فرصتی برای تضعیف حوزه بهره می‌گرفت، پس از هجوم به فیضیه، با هدف دخالت در حوزه و فشار بر مراجع تقلید و طلبه‌ها، تعمیر مدرسه‌های فیضیه و دارالشفاء را بهانه قرار داد و طی دو مرحله در تابستان سال‌های ۱۳۴۲ و ۱۳۴۶، حوزه‌ی علمیه را اشغال کرد. مرحله نخست با هدف از میان بردن ویرانی‌های حادثه‌ی فیضیه (روحانی ۱۳۸۸: ۱/ ۷۷۶) و مرحله دوم که به اشغال مدرسه‌ها و اخراج طلبه‌ها و بیرون ریختن وسایل آن‌ها همراه شد، (همان ج ۲، ۳۶۵) به قصد خاموش کردن صدای طلبه‌های انقلابی و کنترل مدرسه‌ها صورت پذیرفت. (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۱، ۲۴۹)

یکی از فرصت‌هایی که ساختار حاکم تلاش کرد با استفاده از آن استقلال حوزه را سلب نماید، نهادسازی‌های موازی بود. سازمان اوقاف در نیمه‌های دهه ۱۳۴۰ اقدام به تأسیس نهادی به نام دارالترویج نمود و هدف از این اقدام را نظم و ترتیب در امور تبلیغ دین اعلام کرد، (همان ج ۱، ۴۳۲) حال آن‌که در پی برهم زدن نظم حوزه و تضعیف آن بود تا به انحصار مراجع در تربیت طلبه‌ها پایان دهد. (جعفریان ۱۳۹۰: ۳۹۶) دارالترویج با دادن پول به جذب طلبه‌ها پرداخت تا پس از تغذیه‌ی فکری، آن‌ها را جهت تبلیغ سیاست‌های حکومت پهلوی به مناطق محروم اعزام نماید و از حضور آن‌ها در برنامه‌های خود بهره گیرد. (عراقچی ۱۳۸۹: ۳۳۷) هرچند این سازمان موفق به جذب شماری از طلبه‌ها شد، بطوری‌که در چهارم آبان هر سال تعدادی از آن‌ها شاه را مقابل مدرسه فیضیه ستایش می‌کردند، (نظری ۱۳۸۴: ۹۰) اما بطور عمده طلبه‌ها اقبالی به عضویت در آن نشان ندادند.

از دیگر اقدامات محمدرضا شاه برای تضعیف حوزه، تشکیل نهاد موازی دیگری به نام سپاه دین بود. فرمان تشکیل «سپاه دین» در مرداد ۱۳۵۰ با هدف دخالت در حوزه، تغییر دیدگاه جامعه نسبت به مراجع و دولتی کردن مذهب توسط محمدرضا شاه صادر شد. (آبراهامیان

۱۳۸۲: ۴۰۸) بلافاصله آبان همان سال، پنجاه نفر از دانش‌آموختگان دانشکده الهیات، برای سربازی به سپاه دین فراخوانده شدند و مقرر شد سال‌های بعد تعداد بیشتری به خدمت سپاه دین اعزام شوند. سپاه دین که تا پیروزی انقلاب اسلامی به فعالیت خود ادامه داد (کیهان ۱۳۵۸/۸/۲۲: ۱۰۷۸۱) با آموزش دروس نظامی و دروسی چون فن خطابه، علم کلام، تاریخ اسلام و... (اطلاعات ۱۳۵۰/۸/۱: ۱۳۶۲۹) مشمولان را برای تبلیغ به نقاط مختلف کشور اعزام می‌کرد. یکی از گروه‌های اجتماعی که می‌توانست تأمین‌کننده نیروی سپاه دانش باشد طلبه‌های علوم دینی بودند، اما از آن‌جا که آن‌ها تمایلی به عضویت در سپاه دین نداشتند، (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۳، ۵۸) حکومت ناگزیر شد توسط سازمان اوقاف تأسیس «دانشگاه اسلامی» را در چندین شهر، از جمله در جوار مسجد جمکران در شهر قم در دستور کار قرار دهد. هرچند رئیس اوقاف در مقابل اعتراض مراجع تقلید به تأسیس دانشگاه اسلامی جمکران، برنامه‌اش را تأسیس موزه و کتابخانه در جمکران دانست، (مدرسه فیضیه ۱۳۸۰: ۴۴۵) اما تأکید ساواک بر تسریع در تأسیس دانشگاه اسلامی جمکران، باطل بودن این ادعا را ثابت کرد. (امامی ۱۳۸۲: ۳۱۲)

دیگر اقدام حکومت پهلوی برای دخالت در حوزه و تضعیف آن برگزاری امتحانات دولتی از طلبه‌ها به بهانه صدور معافیت نظام وظیفه برای آنان بود. حکومت با تشبث به قانون نظام وظیفه دوران رضاشاه که طبق آن، طلبه‌ها با شرکت در امتحانات دولتی از سربازی معاف می‌شدند، (ریحان‌الله یزدی ۱۳۵۴: ۳۰)، شرط معافیت طلبه‌ها را از خدمت سربازی شرکت در امتحانات دولتی اعلام کرد. البته در همان دوران نیز آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی این اقدام را ناقض استقلال حوزه دانست و با اجرای آن مخالفت کرد. (امامی ۱۳۸۲: ۴۵۱) از آن پس اجرای این قانون بطور جدی دنبال نشد و تا پیش از فروردین ۱۳۴۲، طلبه‌ها با امضای گواهی اشتغال به تحصیل از سوی دو نفر از مدرسین، کارت معافیت یک ساله می‌گرفتند و با رسیدن به درجه اجتهاد، به طور کلی از سربازی معاف می‌شدند. (مدرسه فیضیه ۱۳۸۰: ۳۹۸)

پس از مخالفت‌ها با لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و فراندوم انقلاب سفید، ساختار حاکم در نوروز ۱۳۴۲ با هجوم به مدرسه فیضیه نخستین گام را برای تضعیف حوزه برداشت و نزدیک یک ماه پس از آن با فرستادن طلبه‌ها به سربازی (هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۶: ج ۱، ۱۴۶) تلاش کرد حوزه را از طلبه‌های جوان محروم نماید و در دی همان سال شورای عالی فرهنگ آئین‌نامه نظام وظیفه را تصویب کرد. آئین‌نامه جدید پس از ابلاغ برای نظرخواهی نزد مراجع تقلید و استادان دانشگاه ارسال گردید. براساس این آئین‌نامه تنها طلبه‌های دیپلمه و روحانیونی

نبلور اندیشه استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله ... (احمد عبیری و دیگران) ۳۶۳

که به درجه اجتهاد رسیده بودند، از خدمت سربازی معاف می‌شدند (اسناد انقلاب اسلامی، بازبایی ۱۳۴، ص ۱۳۸) و سایر طلبه‌ها در صورت قبولی در امتحانات آموزش و پرورش می‌توانستند کارت معافیت تحصیلی دریافت کنند.

اعتراض به آئین‌نامه جدید اجرای آنرا تا تابستان ۱۳۴۵ به تأخیر انداخت. (امامی ۱۳۸۲: ۴۵۴) در این زمان آموزش و پرورش از آیت‌الله گلپایگانی درخواست نمود آئین‌نامه جدید در حوزه اجرا شود. در فرودین ۱۳۴۶ آموزش و پرورش با هدف جلب همراهی اولیای حوزه در اجرای آئین‌نامه جدید، طی بخش‌نامه‌ای، طرح سؤال، اجرای امتحان و اعلام قبول و رد طلبه‌ها را به مدرسین حوزه واگذار نمود و اعلام کرد خود تنها به نظارت اکتفا خواهد نمود. (همان، ۴۶۴) با تدبیر چنین تمهیداتی کاظم بیگی مدیر آموزش و پرورش قم در خرداد ۱۳۴۶ اعلان کرد، با دوراندیشی و متانت برای نخستین بار موفق شده با استقبال طلبه‌ها مصوبه جدید را اجرا کند. (کریمی ۱۳۷۸: ۴۷۲)

آموزش و پرورش و ساواک تلاش می‌کردند آئین‌نامه نظام‌وظیفه را با اقدامات سلبی و ایجابی به شکل مطلوبی اجرا کنند. کاظم بیگی در تیر ۱۳۴۶، در نامه‌ای به ساواک، طلبه‌هایی که در امتحانات آموزش و پرورش شرکت نکرده بودند را مشمول خدمت نظام دانست. (همان ۴۷۸) ساواک که به شکل جدی‌تری وارد شد با اقداماتی چون: ممانعت از سفر طلبه‌ها به عتبات، جلوگیری از منبر رفتن آن‌ها، (امامی ۱۳۸۵: ۴۸۰) فراخواندن به خدمت سربازی، (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۳، ۱۰۶) و گرفتن حجره طلبه‌های ساکن مدرسه‌های اوقافی که مدارک آموزش و پرورش ندارند، تلاش کرد طلبه‌ها را مجبور به شرکت در امتحانات آموزش و پرورش کند. این سازمان امنیتی برای تشویق طلبه‌ها به شرکت در امتحانات پیشنهاد داد با تطبیق دوره‌های مقدمات، سطح و خارج با دوره‌های ابتدایی، متوسطه و عالی، به شرکت کنندگان در امتحانات آموزش و پرورش مدرک داده شود تا طلبه‌ها از مزایای استخدام دولتی بهره‌مند شوند. (امامی ۱۳۸۲: ۴۸۰ و ۴۸۵)

۴. استقلال حوزه و کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی

استقلال حوزه میراث فکری بود که از پیشینیان حوزه، بویژه آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی و آیت‌الله سید حسین طباطبایی بروجردی به آیت‌الله گلپایگانی رسیده بود. آیت‌الله گلپایگانی با فراگیری دوره‌های مقدمات و سطح در گلپایگان و تحصیل دوره خارج در اراک و قم، به اجتهاد رسید و پس از درگذشت آیت‌الله بروجردی، به عنوان یکی از سه مرجع

تقلید، اداره قسمت عمده حوزه‌ی علمیه قم را بر عهده گرفت. (شریف‌رازی ۱۳۵۲: ج ۲، ۳۱-۳۲ و مدرسی ۱۳۸۷: الف ۶۲) او از بدو تأسیس حوزه قم در کنار آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی بود و در نتیجه سال‌های طولانی تحصیل و تدریس، حفاظت از آن میراث را رسالت خود می‌دانست. (واعظزاده خراسانی ۱۳۷۲: ۱۷۹)؛ لذا می‌کوشید، حوزه در برنامه تحصیل علوم دینی مستقل از حکومت باشد. (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۳، ۵۶)

آیت‌الله گلپایگانی حوزه‌ای را کارآمد می‌دانست که مستقل باشد و از نفوذ حکومت و دیگر عوامل خارجی مصونیت داشته باشد. (صابری همدانی، ۱۳۸۴: ۱۶۲) او معتقد بود این استقلال زمانی تحقق پیدا می‌کند که حوزه در بودجه خود از حکومت مستقل باشد. (امینی، ۱۳۹۲: ۱۷۸ و مجله پیام قرآن، شماره ۴: ۵۶)

دخالت‌های حکومت پهلوی در امور حوزه و روحانیت و بی‌توجهی‌اش به ارزش‌های اسلامی، نقش مهمی در کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی داشت. این کنش‌گری که تمرکز خود را بر حفظ استقلال حوزه‌ی علمیه نهاده بود، متناسب با رفتار حکومت با دین و حوزه با فراز و فرودهایی همراه بود. پس از درگذشت آیت‌الله بروجردی نسبت به آن دسته از اقدامات حکومت، که آن‌ها را خلاف شرع می‌دانست، برخوردهای تند و انتقادی داشت. پس ندادن بازدید علی‌امینی نخست‌وزیر وقت در منزل تولیت آستان حضرت معصومه، (طاهری خرم‌آبادی ۱۳۷۷: ۱۳۰)، پاسخ تند به قدس‌نحعی نائب نخست‌وزیر در اعتراض به نامه تشکرآمیز ارسنجانی در همراهی آیت‌الله گلپایگانی با اصلاحات ارضی، (اسناد انقلاب اسلامی ۱۳۷۴: ج ۱، ۱۹-۲۰) نوشتن نامه‌های اعتراضی به شاه و نخست‌وزیر در مخالفت با تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی-ولایتی، (همان، ۲۶-۴۶) مخالفت با رفراندوم انقلاب سفید (همان، ۵۷) و ارسال نامه‌ای در همین زمینه به شاه؛ (طاهری خرم‌آبادی ۱۳۷۷: ۱۵۰-۱۵۱)، ممانعت از سفر ارسنجانی به قم، (گرامی ۱۳۸۱: ۲۲۵) و عدم استقبال از شاه در سفر ۴ بهمن ۱۳۴۱ به این شهر، نمونه‌هایی از این کنش‌گری بود.

ساختار حاکم در واکنش به مخالفت‌های آیت‌الله گلپایگانی، آیت‌الله خمینی و دیگر مراجع تقلید نشان داد در تضعیف و سرکوب روحانیت جدی است و حاضر نیست مخالفت‌های آن‌ها را بدون پاسخ گذارد. توهین شاه به روحانیون در بهمن ۱۳۴۱ در شهر قم (هاشمی رفسنجانی ۱۳۷۶: ج ۱، ۱۳۳) و تهدید آن‌ها در اسفند همان سال در پایگاه نیروی هوایی دزفول، (اطلاعات، ۱۳۴۱/۱۲/۲۵، ۱۱۰۴۷) از یک رویارویی جدی میان حکومت و روحانیون بیم می‌داد. حادثه خشونت‌بار فیضیه، که آیت‌الله گلپایگانی در کانون آن قرار داشت، آغاز رویارویی

بزرگی بود که حکومت در ماه‌ها و سال‌های پس از آن با اقداماتی نظیر فرستادن طلبه‌ها به خدمت سربازی، دستگیری آیت‌الله خمینی، سرکوب قیام مردم در پانزدهم خرداد و اقدامات مداخله‌گرایانه در ساختار و کارکرد حوزه‌ی علمیه دنبال کرد.

اقدامات خصمانه و خشونت‌بار ساختار حاکم در تضعیف حوزه و سرکوب روحانیت نقش مهمی در کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی داشت تا بتواند اساس حوزه و روحانیت را در مقابل اقدامات و برنامه‌های خصمانه حکومت حفظ نماید. او که از این پس رویکردی محتاطانه در قبال حکومت پهلوی در پیش گرفته بود، دعوت آیت‌الله حکیم برای مهاجرت به نجف، در اعتراض به حادثه فیضیه را نپذیرفت (اسناد انقلاب اسلامی ۱۳۷۴: ج ۱، ۸۹-۹۱) و همراه با دیگر علما و مراجع تقلید در اعتراض به دستگیری آیت‌الله خمینی به تهران مهاجرت نکرد. (طباطبائی ۱۳۹۷: ۱۸۸) او که برقراری حوزه و حفظ آن را وجهه‌ی همت خود قرار داده بود (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۲، ۵۰۴) وقتی با اصرار دو تن از علما برای مهاجرت به تهران مواجه شد با عصبانیت گفت: «من وظیفه خود را بهتر می‌دانم» (امینی ۱۳۹۲: ۱۹۲)

آیت‌الله گلپایگانی با مقایسه این دوران با دوران رضاشاه، که حوزه به مخاطره افتاده بود، یگانه وظیفه خود را حفظ کیان حوزه می‌دانست. برای همین منظور به طلبه‌ها تأکید می‌نمود برای حراست از اصل دین به تحصیل علوم دینی اهتمام داشته باشند. از آن پس نظیر استادش آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری و برخلاف آیت‌الله خمینی، با درپیش گرفتن رویکردی محتاطانه، از رودرویی مستقیم با حکومت احتراز می‌کرد. آیت‌الله گلپایگانی با تأکید بر انتخاب راه عقلانی در برخورد با حکومت، مبارزه را به صلاح نمی‌دانست و معتقد بود، این راه «باعث اتلاف نفوس و جرئت بی‌شرمان» می‌گردد. (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۴۸-۱۴۹ و ۲۵۵) با چنین انتخابی اجازه نداد در نخستین سالروز حادثه فیضیه و روز شهادت امام صادق (ع)، به‌جز ذکر مصیبت مطلب دیگری در منابر بیان شود؛ (هاشمی‌رفسنجانی ۱۳۷۶: ج ۱، ۴۶۸) و از ورود طلبه‌ها به مباحثی خارج بحث‌های طلبگی ممانعت می‌کرد تا آن‌جا که به آن‌ها اخطار نمود، چنانچه تظاهراتی علیه دولت انجام دهند، از حوزه اخراج خواهند شد؛ چرا که این اعمال را سبب هتک حیثیت روحانیت می‌دانست. (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۳۸ و ۴۹۲)

درپیش گرفتن رویکرد محتاطانه در تقابل با حکومت، به معنای منفعل بودن آیت‌الله گلپایگانی در مواجهه با حکومت نبود. او هرچند طلبه‌ها را از ورود به مباحثی خارج از بحث‌های طلبگی منع می‌کرد، اما با هماهنگی با سایر مراجع تقلید و یا به‌صورت فردی، با شیوه‌هایی چون سخنرانی، صدور اعلامیه، ارسال تلگراف و نامه به مقامات، مذاکره با آن‌ها،

تعطیل کردن کلاس درس، حاضر نشدن در نماز جماعت، و اقدامات دیگر، مخالفت و اعتراض خود را در تقابل با اقدامات خلاف شرع حکومت و دخالت‌هایش در حوزه اعلام می‌کرد تا مانع تحقق برنامه‌ها و خواسته‌های ضد دینی حکومت شود. کنش‌های ایشان در این راستا را می‌توان در سه حوزه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بررسی کرد که در ادامه می‌آید.

۱.۴ کنش‌های سیاسی

آیت‌الله گلپایگانی با هدف حفظ استقلال حوزه با شیوه‌هایی چون مخالفت، اعتراض و مذاکره، به دخالت‌های حکومت واکنش نشان می‌داد. براین اساس وقتی حکومت در تابستان ۱۳۴۲ به بهانه‌ی تعمیر فیضیه، و دراصل با هدف ترمیم خرابی‌های ناشی از حادثه‌ی فیضیه، خواست در امور حوزه دخالت کند، به مخالفت برخاست و این خرابی‌ها را سند مظلومیت حوزه دانست. (مدرسه فیضیه ۱۳۸۰: ۱۰۲) همچنین در شهریور ۱۳۴۶ اشغال فیضیه و دارالشفا را که به بهانه تعمیر آن‌ها و دراصل با هدف اخراج طلبه‌های ناراضی صورت گرفته بود، ناقض استقلال حوزه خواند و اعلام کرد در تعمیر مدرسه‌ها به دیگران نیاز نداریم. (یزدی ۱۳۸۰: ۳۴۳)

پس از صدور آئین‌نامه نظام‌وظیفه با اجرای آن در حوزه مخالفت کرد و وضع برنامه و دخالت در حوزه‌های قم و نجف را توهین‌آمیز خواند و به حکومت توصیه کرد همانند دوران آیت‌الله بروجردی طلبه‌ها را به سربازی نفرستند. (مدرسه فیضیه ۱۳۸۰: ۴۰۰-۴۰۲) آیت‌الله گلپایگانی ضمن خودداری از اجرای آئین‌نامه امتحانات که در پاییز ۱۳۴۵ ابلاغ شده بود، (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۱، ۲۸۳) اجرای آن از سوی آموزش پرورش نیز مخالفت کرد. (همان، ۲۸۵) به همین روی، زمانی که نخستین برنامه امتحانات طلبه‌ها در اردیبهشت ۱۳۴۶ از سوی آموزش و پرورش منتشر شد، این اقدام را سبب جریحه‌دار شدن قلب طلبه‌ها دانست و بر استقلال حوزه و عدم وابستگی آن به وزارت فرهنگ تأکید کرد. (امامی ۱۳۸۲: ۴۶۵)

آیت‌الله گلپایگانی در کنار مخالفت و اعتراض به برنامه‌های مداخله‌گرایانه حکومت در امور حوزه، تلاش کرد از طریق برقراری ارتباط با مقامات حکومتی، آنان را از دخالت در امور حوزه منع کند. در سال ۱۳۴۶ به هویدا در خصوص اشغال فیضیه و دارالشفا اعتراض کرد (آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی، شماره. بازیابی: ۲۱۱۳، ص ۱۳۶) و به همراه دیگر مراجع از حضور در نماز جماعت خودداری نمود. (مدرسه فیضیه ۱۳۸۰: ۵۷۴-۵۸۵) وقتی در اقدامی مشترک، امامان جماعت شهر اصفهان نماز را تعطیل کردند و طلبه‌های نجف به اعتراض برخاستند،

نبلور اندیشه استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله ... (احمد عبیری و دیگران) ۳۶۷

(روحانی ۱۳۸۱: ج ۲، ۳۶۸-۳۶۹) حکومت نماینده‌ای برای مذاکره با آیت‌الله گلپایگانی و آیت‌الله شریعتمداری فرستاد. (مدرسه فیضیه ۱۳۸۰: ۵۹۰-۵۹۴)

در اسفند ۱۳۴۵ مشاور شاه درخصوص نظام وظیفه و امتحان از طلبه‌ها با آیت‌الله گلپایگانی ملاقات کرد، اما اختلاف دو طرف مانع دستیابی به نتیجه مطلوب گردید. (آیت‌الله گلپایگانی ج ۱، ۳۳۴-۳۳۷) وقتی در همین رابطه وزیر آموزش و پرورش با او ملاقات کرد، با اشاره به تفاوت‌های نظام آموزشی حوزه با آموزش پرورش، بر عدم دخالت حکومت در حوزه تأکید کرد (امامی ۱۳۸۲: ۴۵۴) و در پاسخی مشابه در آبان ۱۳۴۵ به نصیر عصار، رئیس سازمان اوقاف گفت: دولت بهتر است امتحانات ما را به رسمیت بشناسد. (همان، ۴۵۹) در آبان ۱۳۵۰، وقتی صدیقی مدیر آموزش پرورش قم به دستور وزیر برای دریافت دیدگاه‌های اصلاحی آیت‌الله گلپایگانی درخصوص آئین‌نامه تحصیلی طلبه‌ها، جهت طرح در شورای عالی آموزش پرورش با او دیدار کرد، (آرشیو اسناد انقلاب اسلامی، شماره. بازبایی: ۲۲۴، ص ۱۱۲) آیت‌الله گلپایگانی در پاسخ دخالت حکومت را در حوزه‌ی علمیه به هیچ وجه صلاح ندانست. (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۳، ۵۶)

آیت‌الله گلپایگانی در کنش‌گری خود برای حفظ استقلال حوزه متوجه این نکته بود تا با استفاده از ظرفیت دیگر مراجع تقلید بتواند اعتراض خود را به گوش مقامات برساند. در این میان آیت‌الله خوانساری به جهت دوستی دیرینه، نسبت خانوادگی و از همه مهم‌تر ارتباطی که آیت‌الله خوانساری با دربار و دولت داشت جایگاه ویژه‌ای داشت بطوری‌که در موارد متعدد اعتراضاتش را بوسیله آیت‌الله خوانساری به دربار انتقال داد. به عنوان مثال درخصوص دخالت اوقاف در امور روحانیون، مدارس و مساجد از آیت‌الله خوانساری خواست به مقامات تذکر دهد تا تغییر رویه دهند. (همان، ج ۱، ۳۴۹-۳۵۰) همچنین وقتی اداره نظام وظیفه در خرداد ۱۳۵۱ اقدام به دستگیری فضلا و مدرسین حوزه نمود و آنان را به سربازی فرستاد، طی نامه‌ای اعتراضی به آیت‌الله خوانساری تحمل حمله‌های خصمانه‌ی حکومت به ساحت دین و احکام قرآن را بسیار ناگوار دانست و از او خواست به مصادر امور برای تغییر رویه حکومت تذکر دهد. (اسناد انقلاب اسلامی ۱۳۷۴: ج ۱، ۲۴۹)

۲.۴ کنش‌های اجتماعی

اساس کنش‌گری اجتماعی آیت‌الله گلپایگانی در استقلال حوزه، همراه ساختن روحانیون و طلبه‌ها با خود برای مقابله با برنامه‌های حکومت در تضعیف حوزه بود. او تلاش می‌کرد با

حساس نمودن طلبه‌ها نسبت به استقلال حوزه، آنان را از هدف‌های دخالت حکومت در حوزه آگاه سازد تا بتواند از ظرفیت آن‌ها برای مقابله با این دخالت‌ها بهره گیرد.

برای حوزه‌های علمیه شیعی که با سهم امام و کمک مردم اداره می‌شدند، تأسیس دارالترویج هدفی جز متزلزل ساختن حوزه‌ها نبود. آیت‌الله گلپایگانی بیم داشت روحانیون با عضویت در دارالترویج به جای نیابت از امام زمان (عج) مأمور حکومت شوند (اسناد انقلاب اسلامی ۱۳۷۴: ج ۱، ۳۴۱-۳۴۲) و در خدمت برنامه‌ها و سیاست‌هایی مغایر اسلام قرار گیرند. او که جایگاهی برای حکومت در حوزه قائل نبود، هشدار داد: «تا زمانی که ما زنده باشیم نخواهیم گذاشت کسی به کار حوزه دخالت کند»، (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۳، ۱۴۴) با چنین هدفی عضویت در دارالترویج را حرام اعلام کرد. (همان، ج ۱، ۶۸۰) آیت‌الله گلپایگانی با ارسال نامه‌هایی برای روحانیون شهرها، به دخالت اوقاف در امور روحانیون، مدارس و مساجد هشدار داد (همان، ج ۲، ۳۰۶) و خطاب به آیت‌الله سید حسین خادمی در اصفهان، دخالت اوقاف در امور دین را خلاف شرع دانست. (همان، ج ۱، ۴۸۲) جالب این است که حتی عباس کریمی، رئیس اوقاف قم، که البته از روحانیون نزدیک به آیت‌الله گلپایگانی بود، طلبه‌ها را به انصراف از عضویت در دارالترویج تشویق می‌کرد؛ به همین روی، حکومت پهلوی اقدام به تبعید او از شهر قم نمود. (همان، ج ۲، ۷۹ و ۱۰۰)

آیت‌الله گلپایگانی برای ممانعت از عضویت طلبه‌ها در دارالترویج به اقدامات سلبی نیز روی آورد. او تلاش کرد با چنین اقداماتی طلبه‌های عضو دارالترویج را که او آن‌ها را طلبه‌های اوقافی می‌خواند، از امتیازات روحانیون محروم نماید تا ضمن ممانعت از عضویت دیگر طلبه‌ها در دارالترویج، طلبه‌های عضو را نیز از ادامه عضویت، منصرف سازد. او در یک مورد خاص، مردم را از نماز خواندن پشت سر یکی از روحانیون وابسته به اوقاف در صحن حضرت معصومه منع کرد (آیت‌الله شیخ شهاب‌الدین مرعشی ۱۳۸۸: ج ۳، ۱۳) و درخصوص حضور روحانیون اوقافی به مردم روستاها هشدار داد از آن‌ها برای حضور در محل دعوت نکنند. (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۲، ۱۶۷ و ۷۲۹) آیت‌الله گلپایگانی در اقدامی دیگر طلبه‌های دارالترویج را از پرداخت شهریه محروم نمود و با ارسال مشخصات آن‌ها برای سایر مراجع تقلید، از آن‌ها نیز اقدام مشابهی را خواستار شد. (همان، ج ۲، ۷۹ و ۱۶۷)

آیت‌الله گلپایگانی در واکنش به صدور آئین‌نامه نظام وظیفه که با هدف مداخله در امور آموزشی حوزه و محروم کردن آن از حضور طلبه‌های جوان صادر شده بود، فرستادن طلبه‌ها به سربازی را دسیسه‌ای برای برچیدن حوزه و روحانیت دانست (اسناد انقلاب اسلامی ۱۳۷۴:

نبلور اندیشه استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله ... (احمد عبیری و دیگران) ۳۶۹

ج ۱، ۸۹) و تلاش کرد با منع طلبه‌ها از شرکت در امتحانات، مانع اجرای آن گردد. (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۱، ۳۶۰) او برای دلگرمی طلبه‌هایی که به سربازی فرستاده می‌شدند، وعده پرداخت حقوق داد و با پذیرش مخارج طلبه‌هایی که همسر و فرزند داشتند اعلام کرد که پس از پایان خدمت به آنان اجازه پیش‌نمازی و تخمیس خواهد داد. (همان، ۵۷۰-۵۷۱)

مهم‌ترین کنش اجتماعی آیت‌الله گلپایگانی را باید در تأسیس بیمارستانی برای طلبه‌ها دانست. با افزایش طلبه‌ها در شهر قم، وجود یک مرکز درمانی و بیمارستانی برای آن‌ها احساس می‌شد و تأسیس بیمارستانی از طرف آیت‌الله گلپایگانی با هدف پاسخگویی به نیازهای درمانی طلبه‌ها و افراد بی‌بضاعت را می‌توان مهم‌ترین کنش اجتماعی آیت‌الله گلپایگانی برای استقلال حوزه دانست. هرچند نیازهای بهداشتی و درمانی طلبه‌ها احداث چنین بیمارستانی را الزامی ساخته بود اما این اقدام درحقیقت واکنشی به عدم پذیرش طلبه‌های مجروح توسط بیمارستان‌های دولتی در ماجرای فیضیه بود (کریمی جهرمی ۱۳۷۳: ۱۶۷-۱۶۸) تا حوزه در مواقع ضروری بتواند پاسخگوی نیازهای طلبه‌ها و روحانیون باشد.

۳.۴ کنش‌های فرهنگی

کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در عرصه فرهنگی بر تقویت نقش حوزه در تربیت طلبه‌ها و تلاش برای ممانعت از ورود حکومت در این امر متمرکز بود. با چنین رویکردی، در مواجهه با اقدام حکومت در ابلاغ آئین‌نامه نظام وظیفه، تشکیل سپاه دین و تأسیس دانشگاه اسلامی، با برنامه‌ها و اقدامات فرهنگی، تقویت حوزه‌ی علمیه را در دستور کار قرار داد تا کارویژه حوزه در آموزش و تربیت روحانیون به خارج از آن منتقل نشود. او در مهر و بهمن ۱۳۴۵ خود اقدام به برگزاری امتحانات از طلبه‌ها نمود (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۱، ۲۷۳ و ۳۰۷) و پس از چند مرحله، اجرای آن را نظام‌مند ساخت (همان، ۳۹۱-۳۹۲) و با هماهنگی آیت‌الله شریعتمداری هیأت ممتحنه‌ای جهت برگزاری امتحانات تعیین کردند. (امامی ۱۳۸۲: ۴۹۳-۴۹۴)

حکومت پهلوی با امتحانات، در آموزش حوزه مداخله کرد؛ اما با نهادهایی موازی نظیر تأسیس دارالترویج، تشکیل سپاه دین و تأسیس دانشگاه اسلامی، یک گام فراتر نهاد و آشکارا به عرصه‌ی تخصصی حوزه و روحانیت در تربیت مبلغین و تبلیغ دین وارد شد. کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در مقابل تشکیل سپاه دین و تأسیس دانشگاه اسلامی، بر تقویت حوزه‌ی علمیه متمرکز شد تا آن‌را به دانشگاه علوم اسلامی قدرتمندی تبدیل نماید. او پیش از این به تدوین برنامه درسی، تعیین مدارج علمی، رتبه‌بندی مراحل تحصیل، برگزاری امتحان و ساخت

مدرسه‌های علمیه (همان، ۵۲) برای تربیت مبلغینی توانمند تلاش کرده بود؛ مع‌الوصف، در مقابل تشکیل سپاه دین و تأسیس دانشگاه اسلامی، با هدف تربیت طلبه‌ها تا رسیدن به درجه اجتهاد اقدام به احداث دانشگاه علوم اسلامی کرد.

آیت‌الله گلپایگانی برای دستیابی به چنین هدفی در سال‌های آغازین دهه ۱۳۵۰، ساختمان‌ها و زمین‌هایی در نزدیکی حرم حضرت معصومه خریداری کرد و در شب ولادت حضرت زهرا از نقشه دانشگاه خود رونمایی کرد. (آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی، شماره بازیابی: ۷۷۸، ص ۳۹) این بنا که نخستین مدرسه حوزوی به شکل امروزی بود (مدرسی ۱۳۸۷: ب، گفت‌وگو با آیت‌الله جعفر سبحانی ۶۹) پس از پیروزی انقلاب با مراکز متعدد فرهنگی مورد بهره‌برداری قرار گرفت. هرچند ساواک تأسیس دانشگاه علوم اسلامی از طرف آیت‌الله گلپایگانی را اقدامی در برابر تأسیس دانشگاه اسلامی حکومت می‌دانست، (امامی ۱۳۸۲: ۴۰۹) اما آیت‌الله گلپایگانی ضمن مخالفت با دخالت حکومت در حوزه و نهاد روحانیت، آرمانش تربیت طلبه‌هایی برای رسیدن به درجه اجتهاد بود تا پس از تحصیل با دریافت حقوق ماهیانه برای تبلیغ به شهرهای مختلف اعزام شوند. (همان، ۴۲۱-۴۲۲)

۵. دستاوردهای کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی برای حفظ استقلال حوزه.

آیت‌الله گلپایگانی در سال‌های پس از هجوم خشونت‌بار حکومت به فیضیه، و سرکوب قیام پانزدهم خرداد، با در پیش گرفتن رویکردی محتاطانه و درعین حال انتقادی، به کنش‌گری در تقابل با اقدامات مداخله‌جویانه حکومت پهلوی در حوزه‌ی علمیه پرداخت. او با انجام اقدامات مقتضی و اجرای طرح‌ها و برنامه‌های مختلف در مقابل دخالت‌های حکومت در حوزه‌ی علمیه، تمام توان خود را به‌کار گرفت تا بتواند همچون اسلافش استقلال این نهاد علمی - مذهبی را حفظ نماید.

آیت‌الله گلپایگانی در سال ۱۳۴۲ با تعمیر مدرسه فیضیه مانع شد حکومت نخستین گام را برای دخالت در حوزه بردارد. (مدرسه فیضیه ۱۳۸۰: ۱۰۲) او پس از آن‌که حکومت در شهریور ۱۳۴۶ با هدف اخراج طلبه‌های انقلابی مدرسه‌های فیضیه و دارالشفای را اشغال نمود، طی توافق با حکومت توانست نیروهای حکومتی را وادار به تخلیه مدرسه‌ها نماید (مدرسه فیضیه ۱۳۸۰: ۵۹۰-۵۹۴) و چند روز بعد، در نوزدهم شهریور، بدون در نظر گرفتن توافق انجام شده، آنها را مجدد در مدرسه‌ها اسکان دهد. (سیر مبارزات یاران امام ۱۳۹۳: ج ۴، ۲۷۰-۲۷۱) آیت‌الله گلپایگانی با تجربه حادثه دوم فروردین ۱۳۴۲ و عدم پذیرش طلبه‌های مجروح در

نیلور اندیشه استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله ... (احمد عبیری و دیگران) ۳۷۱

بیمارستان‌های دولتی، (کریمی جهرمی ۱۳۷۳، ۱۶۸) در سال ۱۳۴۶، اقدام به ساخت بیمارستانی معروف به «بیمارستان آیت‌الله گلپایگانی» ویژه روحانیون و افراد بی‌بضاعت نمود. ساخت این بیمارستان را که می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین اقدامات آیت‌الله گلپایگانی در راه استقلال حوزه‌ی علمیه دانست، در مداوای مجروحانی که در نتیجه رویدادهای انقلاب اسلامی در سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ آسیب دیده بودند نقش مهمی داشت. (نوزده دی ۱۳۸۲: ۶۹-۸۷-۹۱ و ۹۲)

با محدود نمودن طلبه‌های دارالترویج، مانع گرایش سایر طلبه‌ها به آن شد. در نتیجه مخالفت آیت‌الله گلپایگانی با طلبه‌های اوقافی، روحانیون اراک در شهریور ۱۳۴۹ با حضور روحانیون اوقاف در روستاهای اراک مخالفت کردند و آن‌ها را تهدید نمودند، در صورت توبه نکردن، تکفیرشان خواهند کرد. (آیت‌الله گلپایگانی ۱۳۸۵: ج ۲، ۷۸۹) آیت‌الله گلپایگانی نه تنها خود از پرداخت شهریه به طلبه‌های دارالترویج خودداری کرد، بلکه با توصیه او سایر مراجع نیز از پرداخت شهریه به طلبه‌های دارالترویج خودداری نمودند. (همان، ج ۲، ۷۹-۱۶۷-۲۰۴ و ۲۰۵) چنین اقداماتی برای طلبه‌هایی که موفقیت خود را در ارتباط با مراجع تقلید می‌دانستند کافی بود تا از عضویت دارالترویج انصراف دهند.

ساواک هدف آیت‌الله گلپایگانی را از چنین کنش‌گری‌هایی، تحکیم موقعیت برای کسب مقام ریاست حوزه می‌دانست. (همان، ج ۱، ۶۹۴) از این‌رو برای شکست او پیشنهاد داد شهریه‌ی طلبه‌های دارالترویج برابر مجموع شهریه مراجع تقلید افزایش یابد. (همان، ج ۲، ۲۱۹) با وجود تلاش‌های حکومت برای شکست اقدامات آیت‌الله گلپایگانی تنها چند سال پس از تأسیس دارالترویج، ساواک به شکست آن اعتراف کرد. شکستی که بنا به اظهار همین منبع سبب شد روحانیون تمایلی به شرکت در سپاه دین نیز نشان ندهند. (همان، ج ۳، ۵۸)

نتیجه تلاش‌های آیت‌الله گلپایگانی در مخالفت با اجرای امتحانات آموزش و پرورش خیلی زود در خرداد ۱۳۴۶ مشخص شد. از تعداد ۱۵۰۰ طلبه ثبت‌نامی تنها ۳۵ نفر در امتحانات شرکت کردند و خرداد سال بعد این تعداد به ۱۳ نفر رسید. در کنار شرکت نکردن طلبه‌ها در امتحانات، روحانیون و مدرسین حوزه نیز حاضر به همکاری در اجرای آن نشدند و در نتیجه حکومت ناگزیر به استفاده از دبیران روی آورد. (امامی ۱۳۸۲: ۴۷۴) بطور کل نتیجه کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در نامه کاظم‌بیگی رئیس آموزش و پرورش قم به وزیر متبوعش می‌توان دید که ناظر بر توجه سرپرستان حوزه بر استقلال از حکومت می‌باشد. «... سرپرستان حوزه‌ی علمیه اصولاً با مداخله، حتی نظارت و حضور نمایندگان سازمان‌های دولت در امر حوزه و امتحان و

غیره جداً مخالف و آنرا مباین شئون روحانیت و استقلال تامه‌ی خود تلقی می‌نمایند». (همان، ۴۷۰)

۶. نتیجه‌گیری

بر مبنای آنچه گذشت پژوهش «تبلور استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در حکومت پهلوی» با تکیه بر نظریه ساختار-کارگزار برای پاسخ به این پرسش انجام شد که باور استقلال حوزه چگونه بر کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی در مقابل دخالت‌های حکومت پهلوی در امور حوزه تأثیرگذار بود؟ در پاسخ با بررسی سنت تاریخی «استقلال حوزه» به بیان نقش آن به مثابه‌ی عاملی قدرتمند و راهبردی در کنش‌گری آیت‌الله گلپایگانی پرداخته شد و آشکار گردید که او چگونه با دخالت‌های حکومت برای تضعیف حوزه و نهاد مرجعیت مقابله می‌کرد.

بررسی‌ها در این پژوهش نشان می‌دهد، آیت‌الله گلپایگانی پس از ماجرای هجوم خشونت‌بار به فیضیه، و سرکوب قیام پانزدهم خرداد و دخالت‌های متعدد در حوزه‌ی علمیه بوسیله حکومت، با در پیش گرفتن سیاست محتاطانه و درعین حال انتقادی نسبت به حکومت، تمرکز خود را بر حفظ استقلال حوزه قرار داد و تلاش کرد حوزه را از دخالت‌های ساختار برای تضعیف آن مصون نگه دارد.

برای دستیابی به چنین هدفی با کنش‌گری سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تلاش کرد استقلال حوزه‌ی علمیه را حفظ نماید تا مانع نابودی میراثی شود که با مرارت‌های فراوانی توسط اسلافش تأسیس و بالنده شده بود. این کنش‌گری‌ها آیت‌الله گلپایگانی را به حلقه‌ای در انتقال میراث التزام روحانیت به حفظ استقلال حوزه از پیشینیان به آیندگان تبدیل کرد تا حفظ «استقلال حوزه» طلبه‌هایی متعهد به آموزه‌های دین و شریعت تربیت شوند و حوزه و روحانیت با حفظ آن، فارغ از انتظارات حکومت از حوزه و دین، به تربیت طلبه‌ها و تبلیغ دین و تبیین احکام اسلام بپردازند.

مهم‌ترین شیوه‌هایی که آیت‌الله گلپایگانی از آن‌ها بهره گرفت تا بتواند نگهبان حوزه‌ی علمیه در مقابل برنامه‌ها و اقدامات مداخله‌گرایانه حکومت باشد و استقلال آنرا حفظ کند می‌توان در کنش‌هایی چون: مخالفت با دخالت‌های حکومت در حوزه از طریق سخنرانی و صدور اعلامیه، تماس با صاحب‌منصبان حکومتی از دربار، نخست‌وزیر و وزیر گرفته تا رؤسای ادارات با ارسال تلگراف، نامه، تلفن و یا فرستادن نماینده مخصوص و یا پذیرش نماینده حکومت، خودداری از حضور در نماز جماعت، مشورت و رایزنی با دیگر مراجع تقلید، ارتباط

تبلور اندیشه استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله ... (احمد عبیری و دیگران) ۳۷۳

با روحانیون و طلبه‌ها، ایجاد محدودیت یا ایجاد فرصت برای آن‌ها، سامان‌دهی به امور علمی - آموزشی حوزه، برگزاری امتحانات مستقل از حکومت و روش‌مند ساختن آن و تأسیس دانشگاه علوم اسلامی جهت رسیدن طلبه‌ها به درجه اجتهاد، مشاهده نمود.

کتاب‌نامه

الف: کتاب‌ها و مقالات

- آبراهامیان، یرواند؛ (۱۳۸۲) ایران بین دو انقلاب، ترجمه کاظم فیروزمند و دیگران، تهران، نشر مرکز.
- امینی، ابراهیم؛ (۱۳۹۲)، خاطرات آیت‌الله ابراهیم امینی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- پهلوی، محمدرضا؛ (۱۳۴۵) انقلاب سفید، تهران، چاپخانه بانک ملی.
- جعفریان، رسول؛ (۱۳۹۰) جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی - سیاسی ایران (از روی کار آمدن محمدرضاشاه تا پیروزی انقلاب اسلامی)، تهران، نشر علم.
- حقیقت، سیدصادق؛ (۱۳۸۹)، «مسئله ساختار کارگزار در علوم اجتماعی»، فصلنامه علمی - پژوهشی روش‌شناسی علوم انسانی، شماره‌های ۶۴-۶۵.
- روحانی، سید حمید؛ (۱۳۸۸)، نهضت امام خمینی، (ج ۱ و ۲)، تهران، عروج، چاپ هفدهم.
- ریحان‌الله یزدی، سید علیرضا؛ (۱۳۵۴)، آینه دانشوران، تهران، چاپخانه مصطفوی.
- شریف‌رازی، محمد؛ (۱۳۵۲)، گنجینه دانشمندان، تهران، کتابفروشی اسلامیه.
- صابری همدانی، احمد؛ (۱۳۸۴)، خاطرات آیت‌الله صابری همدانی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- صافی، لطف‌الله؛ (۱۳۸۸) سیر حوزه‌های علمیه شیعه، قم، مرکز نشر آثار آیت‌الله العظمی صافی.
- طاهری خرم‌آبادی، حسن؛ (۱۳۷۷)، خاطرات آیت‌الله طاهری خرم‌آبادی، به کوشش محمدرضا احمدی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- طباطبائی، سیدهادی؛ (۱۳۹۷) فقیهان و انقلاب ایران، تهران، کویر.
- عراقچی، علی؛ (۱۳۸۹)، خاطرات آیت‌الله حاج شیخ علی عراقچی، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- فتاحی‌اردکانی، محسن؛ (۱۳۹۴)، «مناسبات دینی و سیاسی حکومت صفوی»، نشریه حکومت‌اسلامی، شماره ۲.
- کریمی جهرمی، علی؛ (۱۳۷۲) آیت اله مؤسس، قم، دارالحکمه.
- کریمی جهرمی، علی؛ (۱۳۷۳) نوری از ملکوت، قم، دارالقرآن کریم.
- کمپفر، انگلبرت؛ (۱۳۶۰)، سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، خوارزمی.
- گرامی، محمدعلی؛ (۱۳۸۱)، خاطرات آیت‌الله محمدعلی گرامی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

۳۷۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مدرسی، فرید؛ (۱۳۸۷) الف، «رئیس حوزه، تاریخچه زندگی آیت‌الله العظمی سید محمد رضا موسوی گلپایگانی» مجله شهروند امروز، ۱۶ تیر ۱۳۸۷، شماره ۵۳.
مدرسی، فرید؛ (۱۳۸۷) ب، «گفت‌وگو با آیت‌الله جعفر سبحانی» مجله شهروند امروز، ۱۶ تیر ۱۳۸۷، شماره ۵۳.

محتشمی‌پور، علی‌اکبر؛ (۱۳۷۶)، خاطرات سیاسی علی اکبر محتشمی پور، تهران، سوره مهر.
نظری، حیدر؛ (۱۳۸۴) خاطرات و مبارزات حجه الاسلام دری نجف‌آبادی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

واعظ زاده خراسانی، محمد؛ (۱۳۷۲)، «ضایعه درگذشت آیت‌الله العظمی گلپایگانی مرجع عالیقدر جهان تشیع قدس‌الله سرالشریف»، مشکوه، شماره ۴۰.

هاشمی رفسنجانی، اکبر؛ (۱۳۷۶)، خاطرات هاشمی رفسنجانی، ج ۱، تهران، دفتر نشر معارف انقلاب.
یزدی، محمد؛ (۱۳۸۰)، خاطرات آیت‌الله محمد یزدی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

ب: اسناد و مجموعه‌های اسنادی

آیت‌الله العظمی حاج سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی به روایت اسناد ساواک؛ (۱۳۸۸) تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

اسناد انقلاب اسلامی؛ (۱۳۷۴)، اعلامیه‌ها، اطلاعیه‌ها، بیانیه‌ها، پیامها، تلگرافها و نامه‌های آیات عظام و مراجع تقلید، ج ۱، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

امامی، محمدمهدی؛ (۱۳۸۲) زندگی‌نامه آیت‌الله گلپایگانی به روایت اسناد، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

حضرت آیت‌الله العظمی حاج سید محمد رضا گلپایگانی به روایت اسناد ساواک؛ (۱۳۸۵)، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

سیر مبارزات یاران امام خمینی در آینه اسناد به روایت ساواک؛ (۱۳۹۳)، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

کریمی، علی‌رضا؛ (۱۳۷۸) رژیم شاه و آزمون‌گیری از طلاب، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

مدرسه فیضیه به روایت اسناد ساواک؛ (۱۳۸۰)، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

نوزده دی به روایت اسناد ساواک؛ (۱۳۸۲) تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی؛ شماره بازبایی ۱۳۴، ص ۱۳۸.

آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی؛ شماره بازبایی: ۲۲۴، ص ۱۱۲.

آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی؛ شماره بازبایی: ۷۷۸، ص ۳۹.

آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی؛ شماره بازبایی: ۲۱۱۳، ص ۱۳۶.

تیلور اندیشه استقلال حوزه بر کنش‌گری آیت‌الله ... (احمد عبیری و دیگران) ۳۷۵

ج: روزنامه‌ها و مجلات

مجله پیام قرآن؛ (۱۳۷۳)، شماره ۴.

مجله حوزه؛ (۱۳۷۴) شماره ۷۲.

روزنامه اطلاعات؛ ۱۳۴۱/۱۲/۲۵، شماره ۱۱۰۴۷.

روزنامه اطلاعات؛ ۱۳۵۰/۸/۱، شماره ۱۳۶۲۹.

روزنامه کیهان؛ ۱۳۵۸/۵/۲۲، شماره ۱۰۷۸۱.

د. منابع اینترنتی:

محلاتی، سروش؛ (۱۳۹۶/۱۰/۲۲) گپ و گفتی با سروش محلاتی درباره استقلال حوزه، در <http://ijtihadnet.ir>